

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA
19–20. SZÁZADI KELET-EURÓPAI TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM
TÉMAVEZETŐ: KRAUSZ TAMÁS DSC., EGYETEMI TANÁR

DOKTORI (PhD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

MITROVITS MIKLÓS

LENGYELORSZÁG, SZOVJETUNIÓ ÉS A SZOLIDARITÁS (1980-1981)

**Budapest
2009**

Témaválasztás és célkitűzés

A lengyel Szolidaritás története iránti érdeklődés lényegében a mozgalom keletkezésének pillanatától jelen van mind a nyugati, mind a lengyel publicisztikában. Azonban a problémakör csak a rendszerváltás után válhatott a tudományos kutatások tárgyává, miután megnyíltak a volt szocialista országok párt- és állami archívumai. A Szolidaritás és a Lengyelországban 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot története közvetlenül a lengyel és közvetve az egész kelet-európai rendszerváltások menetét befolyásolta. Nem meglepő tehát, hogy a rendszerváltás utáni években a tudományos és a kevésbé tudományos körök a rendszerváltás „szemszögéből” magyarázták az 1980–1981-es eseményeket, de komoly érdeklődés mutatkozott a szélesebb közvélemény részéről is.

Ma, húsz évvel a rendszerváltás és harminc évvel a Szolidaritás megalakulása után már objektívebben és tudományosan közelíthetünk a témához. Ebben segít, hogy a korábban szigorúan titkos anyagként őrzött dokumentumok felszabadítása következtében az egész problematikát szélesebb összefüggés-rendszerben tudjuk vizsgálni. Az egyik kulcskérdés a szovjet pártvezetés magatartásának vizsgálata. Korábban a teljesen ismeretlen szovjet források hiányában csupán a sajtó és a lengyel politikusok visszemlékezései „segítettek” abban, hogy a történészek rekonstruálják a Szovjetunió szerepét az eseményekben. Jelen értekezés egyik fő célja, hogy széles forrásbázisra támaszkodva részletesen bemutassa és elemezze a Szovjetunió Kommunista Pártja legfelsőbb vezetésének álláspontját és politikáját az 1980–1981-ben kialakult lengyel válsággal, a lengyel pártvezetéssel és a Szolidaritással kapcsolatban, és választ keressen arra a kérdésre, hogy a szovjet politikának milyen szerepe volt a lengyel hadiállapot bevezetésében.

Mivel a hadiállapot bevezetésének problematikája a mai Lengyelországban nemcsak a közéleti és a politikai diskurzus, hanem a bírósági tárgyalások része is, úgy gondolom, hogy indokolt a téma objektív megközelítése és vizsgálata. Fontosnak tartom, hogy egy elfogulatlan kutatásnak elsősorban a levéltári források lehetnek a kiindulópontjai és alapvető meghatározói. Ma már szerencsére szinte minden volt Varsói Szerződés tagállam archívumai nyitva állnak a kutatók előtt, így lehetőség nyílik a források egybevetésére, a forráskritikára. Sajnos jelentősen nehezítik a tisztánlátást az események még élő résztvevőinek, gyakran egymásnak is ellentmondó állításai. Mivel az akkori szovjet vezetésből egyetlen meghatározó, az eseményeket alakító politikus sem él már, így a lengyel részről elhangzó állításokat nem vethetjük össze a másik fél megállapításaival. Ezért a visszaemlékezéseket különösen nagy forráskritikával kell kezelni.

Általában jellemző, hogy minden kelet-európai válságjelenséget (1956-os magyar forradalom, 1968-as prágai tavasz) kiszakítanak az ösztörténeti folyamatokból és egy önálló nemzeti ellenállás részévé emelik. Hasonlóan történik ez Lengyelországban is a Szolidaritással, ahol a szabadsághoz és a függetlenséghez, végső soron a szabadpiaci kapitalizmushoz vezető út legfontosabb állomásaként tartják azt számon. Kutatásaim során meglehetősen kevés olyan tudományos munkával találkoztam, mely egyszerre vizsgálja a belső és külső viszonyokat, rávilágít az okokra, keresi a politikai döntések objektív és szubjektív faktorait is. Napjainkban a posztmodern történetírás, mely a történelemből kiragad részleteket és azt önállóan magyarázza épp olyan veszélyes, mint a pozitivizmus újjáéledése. A források nem csupán önmagukban állnak, hanem azokat el kell helyezni és meg kell magyarázni. Munkám fő célja, hogy az elmúlt évtizedben hozzáférhető forrásokat rendszerezem, elhelyezem és megpróbáljam tágabb kontextusban rekonstruálni az eseményeket.

Munkám fontos célja, hogy realisabb kép alakuljon ki a Szovjetunió és a Varsói Szerződés tagállamainak kapcsolatrendszeréről, hiszen a Szolidaritás és a hadiállapot bevezetése sem ragadható ki hidegháborús szembenállás ösztörténetéből, nem vizsgálható a nemzetközi kontextus nélkül. A szovjet álláspontot nem csupán a korábbi tapasztalatok, hanem az ország egyre katasztrófálisabb gazdasági helyzete, az afganisztáni intervenció negatív nemzetközi hatásai és a lengyel sajátosságok befolyásolták. Nem érthető meg e tényezők vizsgálata nélkül, hogy miért nem avatkozott be katonailag a Szovjetunió a lengyel eseményekbe. A Szolidaritás történelmi előzményeinek, a lengyel társadalom és a lengyel államszocializmus fejlődési sajátosságainak vizsgálata nélkül nem lehet teljes képet alkotni az 1980–1981-es lengyelországi eseményekről, ezért a szovjet pártvezetés által képviselt politikát és döntéseiket is a történet egészébe belehelyezve vizsgálom.

A történet viszonylagos közelsége, a kelet-európai rendszerváltásokra való hatása miatt e munka reményeim szerint érdeklődésre tarthat számot nem csak Magyarországon, hanem külföldön is.

Az értekezés forrásai

Értekezésem során primer forrásként a szovjet és lengyel állami- és párt archívumok dokumentumai szolgáltak. A rendszerváltozás után húsz évvel elmondhatjuk, hogy jelentős mennyiségű, a téma szempontjából releváns dokumentum hozzáférhető és kutatható.

Az 1980–1981-es évekre vonatkozó szovjet politika feltérképezésének és megismerésének szempontjából alapvető fontosságú iratokat jelenleg Moszkvában, az *Újkori Történelem Orosz Állami Levéltárában* (RGANI), a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága korábbi archívumában őriznek. 2008-ban, a kutatás lezárásának pillanatában négy fond áll a kutatók rendelkezésére, melyekben 1980–1981-ben keletkezett dokumentumok is találhatóak. Az 1. fond az SZKP KB *kongresszusainak* anyagait tartalmazza. A tárgyalt időszakban lezajlott XXVI. kongresszus iratait a 8. opisz alá sorolták be. A 2. fondon belül kutatható a Központi Bizottság *plénumainak* dokumentációja. Fontos forrásokot tartalmaz az 5. fond gyűjteménye is: különböző *KB osztályok* által készített dokumentumokat őrzik itt. Sajnos a KB „szocialista országok kommunista- és munkáspártjaival való kapcsolatok osztályának” iratai jelenleg nem hozzáférhetőek. Arra a kérdésre, hogy mikor válhatnak kutathatóvá nem kaptam érdemi választ. Korábban azonban, még a levéltári törvények megszületése előtt, a kutatók rendelkezésére bocsátották e dokumentumokat is. 1995-ben megtekintette őket Mark Kramer amerikai történész, majd egy rövid tanulmányt publikált is ezen iratok alapján. A legfontosabb forrásbázist a 89. fond jelenti a kutató számára. Ez a gyűjtemény egy utólag létrehozott kollekció, melyet Borisz Jelcin orosz elnök kezdeményezésére 1992 májusában hoztak létre. Ide kerültek többek között a *Központi Bizottság*, a *Politikai Bizottság*, a *Külgügyminisztérium*, a *Legfelsőbb Tanács* kutathatóvá tett iratai, sőt néhány dokumentum a *KGB*-ből is.

Ezen iratok elegendőek ahhoz, hogy a szovjet politika fő irányvonalát rekonstruálni tudjunk, de nem ad teljes képet a lengyel–szovjet kapcsolatokról gazdasági, kulturális, vagy éppen turisztikai téren. Éppen ezért a hozzáférhető források jellege és azok tartalma bizonyos értelemben automatikusan leszűkítette a kutatás témáját a politikai kapcsolatok vizsgálatára.

A forrásbázis másik meghatározó pillérét a varsói *Újkori Iratok Levéltára* (AAN) jelentette. A levéltár a *Lengyel Egyesült Munkáspárt központi vezetésének iratait* őrzi. A lengyel–szovjet kapcsolatok szempontjából hasznosítható dokumentumokat elsősorban Stanisław Kania és Wojciech Jaruzelski titkárságai (XI A) őrzési egységeiben találtam. Emellett a LEMP Politikai Bizottságának üléseiről, illetve az üléseihez készült iratokat tanulmányoztam (V).

Lengyelország, Szovjetunió és a Szolidaritás konfliktusa élénken foglalkoztatta a Varsói Szerződés többi szövetséges tagállamának vezetőit is. Több forráspublikáció és tanulmány látott már napvilágot a keletnémet, a csehszlovák és a magyar vezetésnek az eseményekhez való viszonyulásáról. A ma már ismert tényekből egyértelműen megállapítható, hogy ebben a konfliktusos viszonyrendszerben a magyar pártvezetés foglalta el a centrumot. Az áttekintett

dokumentumanyag és sajtótermékek alapján világos, hogy az adott körülmények között elvárható „legobjektívebb” értékelést Magyarországon készítették. Így az általam „önkényesen” választott harmadik forráscsoportot a *Magyar Országos Levéltárban* (MOL), a *Magyar Szocialista Munkáspárt archívuma* (288. fond) jelenti. Ennek azért van különös jelentősége, mert a magyar pártvezetést minden fontos döntésről, találkozóról és telefonbeszélgetésről értesítették a szovjet vezetők. Emellett, Kádár Jánost rendszeresen tájékoztatták az éppen aktuális állásfoglalásukról. Ebből adódóan olyan források is előkerültek Kádár János titkárságának (47. csoport) iratai közül, melyek sem a szovjet, sem a lengyel források között nem találhatók meg. Továbbá kiegészítő szerepet kaptak a kutatás során az MSZMP KB plénumain (4. cs.) és a PB ülésein (5. cs.) elhangzottak.

A Varsói Szerződés iratai egyelőre nem kutathatóak Moszkvában. A magyar Külügyminisztérium és a legfelsőbb vezetés számára azonban rendszeresen készültek tájékoztatók a VSZ országok vezetőinek különféle tanácskozásairól. Ezek a dokumentumok bizonyos esetekben akár döntő szerepet is játszhatnak az események rekonstruálásában.

Számos forráspublikáció jelent meg az elmúlt 15 évben a témával kapcsolatban orosz, lengyel, angol, német és magyar nyelven is. Összességében elmondható, hogy a forrásközlések lefedik a Varsói Szerződés minden tagállamát, vagyis dokumentumok tömege került publikálására nem csupán a lengyel és szovjet, hanem a német, a csehszlovák és a magyar levéltárakból is. Fontos és sok bizonyító erővel bíró dokumentum került elő Amerikában a CIA archívumából is. A forrásmunkák megtalálhatóak a disszertáció bibliográfiájában, itt csupán a legjelentősebbeket emeljük ki.

Az első szovjet források már a kilencvenes évek elején–közepén ismertté váltak elsősorban Borisz Jelcin orosz elnök, valamint Rudolf Pihója és Mark Kramer történészeknek köszönhetően (*Novaja i Novejszaja Isztorija*, 1994/1., ill. *Cold War International History Project Bulletin* 1995/5 és 1998/11.). Később Kramer moszkvai kutatásainak eredményeképpen megjelent a RGANI 89. fondjából egy forráskiadvány, mely elsősorban az SZKP PB üléseinek anyagaira támaszkodott (*Soviet deliberations during the Polish Crisis, 1980-1981.*, 1999.).

A lengyel oldalon hasonlóan fontos munka – 1980–81-re vonatkozóan – a LEMP PB ülései jegyzőkönyveinek és határozatainak kb. 85 százalékát átfogó lengyel nyelvű kiadvány (*Tajne dokumenty Biura Politycznego. PZPR a „Solidarność” 1980-1981.*, 1992.), amely a disszertáció alapjául szolgált. Emellett a lengyel Párt által képviselt politika gyakorlati megvalósítására vonatkozóan számos lengyel belügyi forrást publikáltak Lengyelországban. Ezek elsősorban a konfliktus belpolitikai vonulatát érzékeltetik: a hatalom és a Szolidaritás

viszonyát, a hadiállapot bevezetésének előkészületeit. E munka keretein belül nem volt szükség e terület önálló kutatására: Andrzej Paczkowski a téma egyik legjobb lengyel szakértője kiválóan összefoglalta széles forrásbázisra támaszkodva a hatalom és az ellenzékének konfliktusát (*Droga do „mniejszego zła”. Strategia i taktyka obozu władzy lipiec 1980–styczeń 1982.*, 2002.).

A szovjet és a lengyel forrásokon felül döntő jelentőségű és óriási mennyiségű dokumentum került napvilágra a többi volt szocialista ország párt- és állami archívumaiból. A legátfogóbb és legbővebb válogatást egy kétkötetes munka keretében adta közre egy nemzetközi szerzőgárda (*Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980-1982. Tom I. (sierpień 1980–marzec 1981)*, 2006, ill. *Tom 2. (kwiecień 1981–grudzień 1982.*, 2007.). A közel ötszáz dokumentumot tartalmazó kiadvány a keletnémet, csehszlovák, magyar, bolgár, román és a szovjet iratokból ad áttekintést, és nyújt szinte teljes képet a Varsói Szerződés tagállamai és a lengyel válság kapcsolatáról. Hasonló tartalommal, de szerényebb méretben angol nyelven is megjelent egy forrásgyűjtemény a hadiállapot bevezetésének huszonötödik évfordulójára (*From Solidarity to Martial Law. The Polish Crisis of 1980–1981. A Documentary History*, 2007.).

Az MSZMP irataiból fontos dokumentumokat publikált Tischler János, mely elsősorban a magyar pártvezetés és a lengyel válság viszonyába enged bepillantást (*Századok*, 1998/5.), valamint magam is közzétettem néhány jelentős iratot, mely az eseményekről kialakított szovjet álláspont magyarországi leképeződését mutatja be (*Kút*, 2006/4.).

Az értekezés tudományos eredményei

A vonatkozó források tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunió a kezdetektől fogva másképpen kezelte az 1980–1981-es lengyel válságot, mint a korábbi kelet-európai kríziseket. A lengyelországi krízis elsősorban abban különbözött az 1956-os magyarországi és az 1968-as csehszlovák folyamatoktól, hogy egy alulról jövő, nem hagyományos munkásmozgalmi kezdeményezés volt. A társadalom korábban nem tapasztalt hatalmas tömegei villámgyorsan megszervezték magukat az állam élén álló párttal szemben. Míg 1956-ban és 1968-ban a reformkezdeményezések a párt vezetésétől és az értelmiségtől indultak ki, melyek aztán jelentős társadalmi támogatottságot szereztek maguknak, Lengyelországban az ellenzéki értelmiség és a munkások kényszerítették engedményre a pártot. A Lengyel Egyesült Munkáspárt azonban nem esett szét, a legfelsőbb vezetés – minden kompromisszum ellenére – egyetlen pillanatra sem állt a társadalmi követelések élére.

A lengyel Szolidaritás néhány hét alatt olyan jelentős társadalmi mozgalommá fejlődött, hogy sem a párt, sem a Szovjetunió nem kockáztathatta meg a fegyveres fellépést ellene. Természetesen ebben az is közrejátszott, hogy a Szolidaritás új taktikát választott: az utcai tüntetések és demonstrációk helyett – ahol védtelenek a támadásoktól –, kizárólag a gyárak, üzemek és a bányák területén tiltakoztak. Az okkupációs sztrájk védelme mellett a másik újdonsága az eseményeknek a szolidaritás-sztrájk volt. Tehát, ha egy üzem dolgozói sztrájkolni kezdtek, akkor velük tartottak mások is, függetlenül attól, hogy közvetlenül nem érintette őket az adott ügy. Így a párt nem tudta megosztani és egymástól elszigetelni a társadalmi ellenállás gócpontjait. Alapvető jelentőségű volt, hogy a Szolidaritás mozgalomban a lengyel társadalom jelentős többsége részt vett és kiterjedt minden társadalmi rétegre a munkástól az értelmiségen és a diákokon át a parasztokig. Politikai értelemben is széles spektrumot fogott át. Megtalálhatóak voltak köztük a régi szocialisták, a demokratikus ellenzék liberális vonulata, a konzervatív nacionalista oldal számos irányzata, de a LEMP párttagok egyharmada is. Jelentős erőt adott a mozgalomnak a katolikus egyház támogatása, II. János Pál pápa és Stefan Wyszyński prímás tekintélye. Nem elhanyagolható jelentősége volt a lengyel emigráció és az amerikai kormányzat támogatásának, illetve propaganda tevékenységének Nyugaton, de a nyugati szocialista és kommunista irányítású tömegszakszervezetek erkölcsi és anyagi támogatásának sem.

A disszertáció *első fejezetében* bemutatom a Szolidaritás előzményeit, s rámutatok a lengyel történelem néhány fejlődési sajátosságára, amelyben Lengyelország jelentősen különbözik a második világháború után a többi szocialista országtól. A hetvenes évek gazdasági és társadalmi problémáinak tárgyalása során kitérek arra, hogy nem csupán a gazdasági szerkezet-átalakítás hiánya, hanem a háború utáni – Kelet-Európában példátlan – népességrobbanás következményei is súlyos terhet jelentettek a lengyel gazdaság számára. De a kialakult válság okai között ki kell emelni a magántulajdonon alapuló mezőgazdaságot és minden ebből adódó következményt. E fejezetben tárgyalom a lengyel ellenzéki értelmiség gondolati evolúcióját, mely során Kuroń és Modzelewski forradalmi elképzeléseitől eljutunk Kołakowski, majd Michnik új evolucionizmusához: a társadalomra támaszkodva kell a hatalmat a változásokra kényszeríteni. Ugyanitt mutatom be a lengyel munkások harcait a második világháborútól a hetvenes évek végéig. Ezzel párhuzamosan a szervezett politikai ellenzék és a katolikus egyház szerepét is külön alfejezetekben tárgyalom.

A *második fejezet* a Szovjetunó hetvenes évekbeli főbb politikai és gazdasági problémáit tárgyalja, enélkül ugyanis érthetetlen a szovjet politika alakulása. Itt külön foglalkozom a

csehszlovákiai és az afganisztáni intervenció szovjet tapasztalataival, valamint a hetvenes évek gazdasági problémáival.

A dolgozat egyik központi témáját, a Szolidaritás történetét a *harmadik fejezetben* kezdem tárgyalni. Bemutatom és elemzem a 1980. augusztusi sztrájkok legfontosabb követeléseit, illetve a Lengyel Egyesült Munkáspárt Politikai Bizottságának reakcióját, az augusztusi megállapodások következményeit, a hadiállapot előkészítésének első lépéseit. De vizsgálom és bemutatom a szovjet pártvezetés első reakcióit a szovjet levéltári források és a sajtó tükrében.

A dolgozatban központi helyet foglal el a *negyedik és az ötödik fejezet*. Önálló részt szenteltem a Varsói Szerződés tagállamainak 1980. december 5-i moszkvai találkozásának, mert véleményem szerint ez fordulópontot jelentett az események menetében. E találkozón a VSZ tagállamok, a Szovjetunióval az élen döntöttek arról, hogy Lengyelországgal szemben nem lesz katonai intervenció. E kérdés foglalkoztatja leginkább a téma kutatóit és a közvéleményt is, tehát alapos körütekintésre van szükség a decemberi találkozó részleteinek feltárásához. Éppen ezért külön alfejezetekben mutatom be a lengyel, a szovjet, majd a csehszlovák–keletnémet és a román–magyar–bolgár álláspontokat. Ezután megvizsgálom a lengyel vezetők (Kania és Jaruzelski) visszaemlékezéseit a levéltári források tükrében. Külön alfejezeteket szenteltem az Egyesült Államok pozíciójának és a CIA ügynök lengyel tábornok, Ryszard Kukliński szerepének vizsgálatára, valamint a Varsói Szerződés *Szojuz '80* fedőnevű hadgyakorlatára. Minden jelenleg hozzáférhető dokumentum alapján kijelenthető, hogy a szovjet vezetés nem szándékozott 1980 decemberében katonailag fellépni a lengyel eseményekkel szemben. Ezzel együtt erős nyomásgyakorlás kezdődött a lengyel vezetőkre, hogy vezessék be a hadiállapotot.

Az *ötödik fejezet* szintén hasonló kérdéseket tárgyal. Bemutatom Jaruzelski miniszterelnökké választását, ami a hadiállapot előkészületeinek felgyorsításával járt. Az újabb konfliktus 1981. március végére esett. A bydgoszczi válság, a *Szojuz '81* fedőnevű szovjet hadgyakorlat, valamint a lengyel és a szovjet vezetők breszti találkozója szintén komoly vitákat generált a későbbi publicisztikában és szakirodalomban. Itt is megállapítható, hogy bár a szovjet vezetést egyre jobban aggasztotta az elmélyülő lengyel válság, egyre nagyobb gazdasági segítséget kellett nyújtania a lengyeleknek, mégsem határozta el magát a katonai fellépésre. Ugyanakkor egyértelművé tették, hogy megvonják a gazdasági segítséget a lengyel államtól, ha nem tesznek határozott lépéseket a Szolidaritással szemben.

A *hatodik fejezetben* a lengyel párt erőgyűjtési időszakát mutatom be. A LEMP IX. rendkívüli kongresszusára való felkészülés nehézségeit, a Politikai Bizottságon belüli

puccskísérletet, a nyílt szovjet nyomásgyakorlás következményeit, majd a kongresszust és az ott elfogadott programot elemzem. A fejezet fő megállapítása, hogy párt nem tudott adekvát választ adni a Szolidaritás által feltett kérdésekre. Az elfogadott program kevés volt és megkésett, nem adott konkrét cselekvési tervet sem rövid, sem hosszú távon. A Szolidaritás természetesen ezt nem fogadta el. A pártvezetést eközben egyre nagyobb külső nyomás érte szovjet részről, Leonyid Brezsnyev követelte a hadiállapot kihirdetését. Ekkor azonban a lengyel vezetők még ingadoztak, úgy gondolták, hogy még nem megfelelő a társadalmi hangulat, így kétséges a hadiállapot bevezetésének sikere.

Az utolsó, *hetedik fejezetben* a megújulásra, alternatívák kidolgozására képtelen hatalommal szemben megszerveződött Szolidaritás I. kongresszusát, a mozgalom belső vitáit, programjait vizsgálom. Külön bemutatom a Szolidaritás munkás-önkormányzó szárnyának elképzeléseit, melyet azonban csak látszólag tett magáévá a kongresszus. A gazdasági programok között már észlelhető a munkás-önigazgatástól való távolodás a piaci liberalizáció irányába, bár a kongresszus nem választott a koncepciók között. A különböző álláspontok közötti vitát elnyomta az egyre erősödő társadalmi elégedetlenség, a nyomasztó áruhiány. A társadalom jelentős része megegyezést akart és rendet. A Szolidaritás belső polarizálódása és a pártvezetés megerősödése kölcsönhatásban álltak egymással. A párt célja az volt, hogy a Szolidaritást olyan szervezetként láttassa, amely a konfrontációra törekszik és polgárháborút akar kirobbantani, önmagát pedig nyugodt erőként, a nemzet megmentőjeként és a társadalmi megegyezés híveként ábrázolta. Eközben egyetlen a Szolidaritásnak tett ígéretét sem tartotta be, s ezzel felerősítette a mozgalom radikálisait. A neoliberais, nyugati modellek és sugalmazások, az objektív történelmi feltételek, amelyeket jelentős részben a gazdasági nehézségek és a párt politikája határozott meg, végső soron nem kedveztek a Szolidaritás öngazgató szárnya győzelmének. De a lengyel társadalom polgári hagyományai, a katolikus egyház jelentős befolyása, valamint az ellenzék liberális szárnyának felerősödése hosszú távon szintén nem a munkás-önigazgatás, hanem a kapitalista rendszer visszaállítása irányába mutattak. Ez világossá vált a Szolidaritás kongresszusán, s a szovjet vezetés fel is ismerte ezt a veszélyt anélkül, hogy valamiféle távlatos, de realisztikus alternatívát megfogalmazott volna. Mivel a LEMP, mindenekeelőtt a nomenklatúra, az apparátusok felső rétegei – a privilégiumaik megtartása érdekében – nem volt képes a Szolidaritás öngazgató szárnyára támaszkodni, így a hadiállapot maradt számukra az egyetlen alternatíva.

A hadiállapotnak kezdvező társadalmi hangulat decemberre alakult ki. A lengyel és nemzetközi irodalomban is viták tárgyát képezik az 1981. decemberi események. Azonban itt is meg kell állapítanunk, hogy minden jelenleg ismert dokumentum egyértelműen bizonyítja,

hogy a lengyel vezetés tudta, hogy a Szovjetunió katonailag semmilyen esetben sem lép fel a lengyel folyamatokkal szemben. A hadiállapotot végül szovjet nyomásra, de egyedül hajtotta végre a lengyel hatalom. Ugyanakkor dokumentumok arra engednek következtetni, hogy a szovjet vezetés még a LEMP és a Szolidaritás közötti hatalommegosztás esetén sem vetette volna be a hadseregét Lengyelországba, ha Lengyelország a Varsói Szerződés tagállama marad.

Végül az *összefoglaló fejezetben* összegzem a főbb megállapításokat, illetve kitekintek a hadiállapot utáni lengyel belpolitikára és a rendszerváltáshoz vezető útra. A hadiállapot gyakorlata élesen szemben állt bármilyen reformmal. A továbbra is megoldatlan lengyel gazdasági problémák – néhány évvel később – rákényszerítették a pártvezetést az újabb kompromisszumra, amelyhez kedvező politikai környezetet teremtett a szovjet peresztrojka is. Nem szabad elfelejteni azonban azt sem, hogy a lengyel vezetés éppenúgy nem akart rendszerváltást, mint a szovjet. A „*demokratizálás*” a rendszer megjavítását célozta, a párt privilégiumainak megtartása mellett. A lengyel vezetésnek azonban szüksége volt a társadalom támogatására a reformok sikeres végrehajtásához, hiszen a Szolidaritás a hadiállapot után illegalitásban is óriási hatással volt a közvéleményre. Világos, hogy a nyolcvanas évek végén újra legalizált Szolidaritás céljaiban alapjaiban különbözött az 1980–1981-es mozgalomtól. A tárgyalóasztalhoz ült csoport nem volt azonos az 1981 őszén megválasztott legitim vezetéssel, viszont Wałęsa népszerűsége elég volt a pártvezetés számára, hogy a tárgyalások legitimek legyenek a társadalom szemében és elfogadja azt. Így egy sor olyan kérdéssel nem foglalkoztak érdemben, ami a hadiállapot előtt a Szolidaritás lényegéhez tartozott. Háttérbe szorultak a munkásjogok, a munkás-önkormányzás és a vállalati öngazgatás kérdései is. Az USA pénzügyi körei, az IMF és a Világbank nyomására a gazdasági liberalizáció került előtérbe. 1988–1989 folyamán még a LEMP vezetése alatt álló Rakowski-kormány számos olyan törvényt fogadtatott el a Szejmben, mely a szabadpiaci kapitalizmus megteremtése irányába mutatott. Wałęsa, aki 1980–1981-ben is a centrumot foglalta el és a hatalommal való kompromisszum híve volt, 1988–1989-ben sem harcolt a munkás-öngazgatás megvalósításáért.

A Szovjetunió a nyolcvanas évek végén már nyíltan lemondott arról, hogy beleavatkozzon a kelet-európai szövetségeseinek belügyeibe. Nem meglepő ez annak fényében, hogy már 1980–1981-ben sem lépett fel a lengyel törekvésekkel szemben erővel. Azt a vitát, hogy bekövetkezhetett volna-e egy részleges rendszerváltás már 1981-ben, nem célja eldönteni e dolgozatnak. Viszont érdemes hangsúlyozni, hogy a LEMP valódi megújulásának egyetlen útja a munkás-öngazgatás elfogadása lehetett volna, mely

lényegéből adódóan a hatalom egy részéről való lemondással járt volna, de olyan szocialista alternatíva volt, amit még a szovjet vezetés is – félelmei ellenére – el tudott volna fogadni. Ami bizonyosnak látszik: a Szovjetunió a Varsói Szerződés egységét és megbonthatatlanságát tartotta elsődlegesnek. Egy lengyelországi katonai intervenció számukra – amellet, hogy egy elhúzódó válsággal fenyegetett – mind anyagilag, mind morálisan és politikailag katasztrófával fenyegetett. A szovjet vezetés – Andropovval az élen, aki Brezsnyev halála után (1982) átvette az irányítást – már elkerülhetetlennek látta a gazdaságban a változásokat, bár még nem volt kidolgozott koncepciója annak mélységére és jellegére vonatkozóan. A lengyel katonai akció teljes mértékben lehetlenné tette volna a szovjet gazdaság reformját, melyet aztán Andropov korai halála után, Gorbacsov valósított meg.

A külső tényezők is a katonai fellépés ellen hatottak. Nyugat-Európa gazdaságilag túlélte és fellendülést mutatott a hetvenes évek olajsokkja után, az USA új erőre kapott, s Kínával együtt fenyegetést jelentett a szovjet stratégiák számára. A Szovjetunió afganisztáni háborúja is egyre inkább elhúzódónak látszott. Elsősorban politikailag és erkölcsileg vesztett sokat a Szovjetunió a világ közvéleménye előtt. A világ jelentős része szimpatizált a Szolidaritással a jobboldaltól a baloldalig. A Szovjetunió bizonyosan nem volt olyan optimális nemzetközi helyzetben, mint 1956-ban vagy 1968-ban.

Az értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk jegyzéke

- A lengyel ellenzék gondolati evolúciója: az öngazgatástól a rendszerváltásig. In: *Élet és Irodalom*, LIII. 2. szám, 2009. január 9. 9.
- Szovjet válságkezelések Kelet-Európában 1956-ban és 1981-ben. In: *Tradíció és modernizáció a XVIII-XX. században*. Szerk.: Bodnár Erzsébet, Demeter Gábor. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2008. 335-345.
- II. János Pál pápa első lengyelországi látogatása. A lengyel pápa a lengyel és a szovjet dokumentumok tükrében (1978-1980). *KÚT VI.* (2007) 1-2. sz. 145-163.
- Néhány gondolat az 1980-81-es lengyel válsággal kapcsolatban. *Eszmélet* 19. (2007) 73. sz. 181-186.
- A lengyelországi hadiállapot bevezetésének előestéje, 1981. december. Egy történelmi dokumentum: Viktor Anoskin altábornagy "munkafüzete". *Eszmélet* 18. (2006. tél) 72. sz. 100-110.
- A lengyel válság és a szovjet pártvezetés az MSZMP dokumentumaiban. *KÚT V.* (2006) 1. sz. 79-116.
- A társadalom és az államhatalom Lengyelországban, 1980-1981-ben. In: *Állam és nemzet a XIX-XX. században*. Szerk.: Bodnár Erzsébet, Demeter Gábor. Debrecen, 2006. 117-125.